

СПВІДНОШЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА СХИЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ПОДОЛАННЯ СУБ'ЄКТИВНО СКЛАДНИХ СИТУАЦІЙ

В статті представлені результати теоретико-емпіричного дослідження, що розкриває темпераментальні властивості осіб з домінуванням різних якісних компонентів схильності до подолання суб'єктивно складних ситуацій.

Ключові слова: подолання суб'єктивно складних ситуацій, темпераментальні властивості, схильність, копінг.

Вивчення особливостей подолання людиною життєвих труднощів актуальне як у практичному, так і в теоретичному плані. Дослідження означеної проблематики висвітлюють особливості подолання ситуацій соціальної депривації (К.Ю. Коженнікова), втрати роботи (О. Прихилько), бідності (К. Муздибаєв), оцінювання (А.Ю. Маленова), вікової кризи (З.Х.Б. Сієррала), професійно складної ситуації (В.О. Бодров), неуспіху (І.О. Корнієнко), тощо [цит. за 7].

У нашій роботі використовується поняття "суб'єктивно складна ситуація", що означає суб'єктивну інтерпретацію зовнішніх умов особистістю, яка має передусім емоційно-мотиваційне забарвлення та спонукає особистість до вибіркової активності, спрямованої на подолання труднощів.

Поняття "подолання складної ситуації" (англ. "coping", "копінг") виникло в межах західної психології, де використовувалося для позначення різноманітних форм взаємодії з зовнішніми або внутрішніми труднощами. У широкому розумінні "копінг" об'єднує будь-які зусилля, спрямовані на запобігання, усунення, ослаблення впливу стресорів або труднощів повсякденного життя [цит. за 7]. Основною формою прояву зусиль з подолання складної ситуації є копінг-поведінка. Дослідження цього феномена спрямовані на виявлення та групування конкретних дій в копінг-стратегії, розкриття сутності копінг-стилів, визначення ступеню конструктивності окремих стратегій та стилів копінг-поведінки [6].

В науковій літературі широко представлений пошук властивостей особистості, пов'язаних із подоланням складних ситуацій, копінг-поведінкою: локус та тип контролю (Hewitt і Flett, Дж. Аверілл, С. Кобаса, О.В. Лібін, Н.А. Сирота та В.М. Ялгонський), оптимізм (Hewitt і Flett, Costa, К. Муздибаєв), нейротизм (Costa, Bolger, Hewitt і Flett, К. Муздибаєв), відкритість, сумлінність та екстраверсія (Costa із співавтором, Р. Моос), мотивація досягнення (В.О. Бодров, К.І. Анциферова, С.О. Шапкін, А.В. Махнач, О.М. Боковиков), особливості самооцінки (С. Кобаса), особистісна тривожність, емоційна лабільність, імпульсивність, ригідність, еластичність (В. Розов), самоефективність (А. Бандура), інтелектуальний контроль (Л.В. Виноградова). Доводиться, що вибір стратегій та стилів копінг-поведінки пов'язаний з широким спектром особливостей особистості [цит. за 7].

Проте при такому підході внутрішня структура (сутність) феномену залишається поза увагою дослідників. Феномен подолання суб'єктивно складної ситуації потребує вивчення не лише зовнішніх його проявів, тобто безпосередньо копінг-поведінки (актуального), а й вивчення потенційного в особистості, - тобто тих характеристик особистості, які супроводжують, а може й забезпечують успішність успішність успішності поведінки [5]. Такою характеристикою особистості може бути схильність до подолання суб'єктивно складних ситуацій (копінг-риса). Відмітимо, що поняття схильності використовується у значенні високої міри стійкості та усталеності феномена, що вивчається [2].

На даному етапі нашого дослідження копінг-риса розглядається як здатність людини взаємодіяти з власними почуттями, переживаннями, мисленням, поведінкою по відношенню до суб'єктивно складної ситуації, щоб контролювати їх та опанувати ними.

Важливим аспектом дослідження подолання суб'єктивно складних ситуацій як психологічного явища, що має певну компонентну структуру, став вибір методологічного підґрунтя. В нашій роботі схильність до подолання суб'єктивно складних ситуацій розглядається в контексті континуального підходу до дослідження особистості, який був запропонований О.П. Санніковою [4].

Згідно даній концепції, схильність до подолання складних ситуацій може розглядатися на формально-динамічному (індивідуально-психологічні характеристики), змістовно-якісному (потребово-мотиваційна сфера) та соціально-імперативному (вимоги соціуму, що пред'являються до особистості) рівнях.

Ми розглядаємо схильність до подолання суб'єктивно складних ситуацій лише на рівні індивідуально-психологічних характеристик, що включає формально-динамічні та якісні компоненти. Формально-динамічні особливості копінг-риса проявляються в потязі (потребі) до здійснення копінг-дій, часових параметрах (тривалості), варіативності та гнучкості копінг-дій, мірі енергії, яку людина може залучити для здійснення копінг-дій [6]. Якісні особливості схильності до подолання суб'єктивно складних ситуацій характеризуються різноманітними проявами феномену в когнітивній, афективній або поведінковій сферах психіки [5].

Узагальнення даних наукових джерел [7] дозволяє припустити, що копінг-риса може проявлятися в емоційній, когнітивній та поведінковій сферах психіки двома способами. По-перше, мислення, переживання та поведінкові дії можуть застосовуватися як інструмент (засіб або ресурс) для подолання складних ситуацій, тобто особистість може використовувати можливості мислення, емоцій та поведінки для подолання суб'єктивно складних ситуацій. По-друге, вищезазначені сфери психіки відображають труднощі в суб'єктивному вимірі, тому можуть виступати як ціль (мішень), тобто зусилля особистості в складній ситуації можуть бути спрямовані на контроль та регуляцію або мислення, або емоцій, або поведінки, або на все разом.

Таким чином, якісні показники схильності до подолання складної ситуації представляють собою: використання можливостей та ресурсів мислення (когніції як ресурс), емоцій та переживань (емоцій як ресурс), поведінкової сфери (поведінка як ресурс) для подолання суб'єктивно складних ситуацій; спрямованість психічної активності особистості на думки, уяву, сприйняття, які відображають ситуацію як складну (когніції як вектор); контроль емоцій та переживань, які супроводжують складну ситуацію та, за відсутності особистості, зважаючи долати труднощі (емоції як вектор подолання), зосередженість психічної активності особистості на точності дій у складній ситуації (поведінка як вектор подолання).

Інтерес до співвідношення темпераментальних властивостей та компонентів копінг-риса обумовлений тим, що існування усталених узагальнених динаміко-енергетичних характеристик дозволяє людині використовувати свої енергодинамічні потенції найбільш оптимальним способом, в тому числі і для подолання суб'єктивно складних ситуацій [3]. Таким чином, темпераментальні властивості можуть виступати в ролі ресурсів (функціонального потенціалу) для проявів копінг-риса.

Саме з'ясування індивідуальних характеристик темпераментальних властивостей у особистостей, що розрізняються за показниками копінг-риса, є метою нашого дослідження.

Організація та методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було підбрано та розроблено відповідний психодіагностичний інструментарій. Валідність та надійність є необхідними умовами для вибору психодіагностичних методик.

Для отримання даних про темпераментальні властивості особистості був використаний "Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності" (ОФДВІ) В.М. Русалова, який базується на положеннях спеціальної теорії індивідуальності людини. Згідно з цим, кожна людина має певний індивідуальний рівень енергодинамічних можливостей, притаманний їй від природи. В.М. Русалов виділяє такі формально-динамічні характеристики активності: ергічність (міра напруженості процесу взаємодії людини з предметним середовищем, в тому числі з собою), пластичність (гнучкість процесу переключення з одних програм на інші), швидкість протікання психічних процесів, емоційність (чутливість до розбіжностей реального та очікуваного результатів діяльності, іншими словами – вразливість). Автором було встановлено, що зазначені фундаментальні властивості темпераменту можуть відрізнятися в залежності від сфери прояву: психомоторної, інтелектуальної або комунікативної. Таким чином, результати опитувальника розподіляються за 12 шкалами, які показують ступінь вираженості основних темпераментальних характеристик в трьох сферах. Окрім цього, автором додається "контрольна шкала", яка вказує на те, в якій мірі можливо довіряти результатам опитування [1].

Для діагностики якісних компонентів копінг-риса була використана оригінальна методика О.П. Саннікової та І.В. Шевченко "Тест-опитувальник якісних показників копінг-риса" [6].

Дослідження було проведено на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Вибірка дослідження складається з 115 осіб віком від 22 до 45 років – слухачів заочного відділення факультету післядипломної освіти "Психологія".

Пошук взаємозв'язків між якісними показниками копінг-риса та темпераментальними характеристиками (за В.М. Русаловим) здійснювався за допомогою коефіцієнту рангової кореляції Спірмена, розрахованого в програмі SPSS 13.0 (див. табл. 1).

Результати та їх обговорення.

Згідно з даними таблиці 1, всі якісні показники копінг-риса виявляють значимі кореляційні зв'язки з темпераментальними характеристиками.

Загальна тенденція кореляційних зв'язків показників копінг-риса виглядає наступним чином: додатні зв'язки з показниками ергічності, пластичності та швидкості, та від'ємні – з показниками емоційності. Виключення складає лише показник "когніції як ресурс", який має від'ємні кореляції з показниками ергічності, пластичності та швидкості, та не має жодного значимого зв'язку з показниками емоційності.

Відмітимо численні зв'язки показників темпераментальних характеристик та показників копінг-риса "поведінка як ресурс" та "когніції як вектор". Інші якісні компоненти копінг-риса мають деякі зв'язки з окремими темпераментальними характеристиками (див. табл. 1).

Для здійснення якісного аналізу методом "асів" [4] були виділені групи осіб за критерієм домінування (максимальної вираженості) окремих компонентів копінг-риса на фоні слабкої вираженості інших компонентів, що дозволило говорити про певний монодомінальний тип схильності до подолання. Інакше можна сказати, що домінування певного показника копінг-риса встановлювалося за ознакою розташування його значення в межах четвертого квартилю розподілу, в той час як значення інших показників повинні знаходитися в діапазоні першого або другого квартилю.

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляції між якісними показниками копінг-риса та темпераментальними характеристиками (n=102)

Темпераментальні характеристики за В.М. Русаловим	Якісні показники схильності до подолання складних ситуацій					
	КР	ЕР	ІР	КВ	ЕВ	ПВ
ЕргМ		197*	283**	340**		195*
ЕргІ		204*	251*	296**		
ЕргК	-336**					

ПМ			243*	289**		
ПІ	-262**	298**	351**	422**		
ПК	-488**		313**		-261**	
ШМ			374**	318**		
ШІ	-311**	273**	326**	394**		
ШК	-240*		317**	337**		
ЕМ		-391**	-213*	-400**		-228*
ЕІ		-331**	-217*	-437**		-273**
ЕК		-366**	-230*	-413**	-209*	-296**

Примітка: 1) нулі та коми опущені, 2) * – значимість кореляції на рівні 0,05;

** – значимість кореляції на рівні 0,01, 3) якісні показники копінг-риси: КР – когніції як ресурс, ЕР – емоції як ресурс, ПР – поведінка як ресурс, КВ – когніції як вектор, ЕВ – емоції як вектор, ПІ – поведінка як вектор; 4) темпераментальні характеристики: ЕрМ – ергічність психомоторна, ЕрІ – ергічність інтелектуальна, ЕрК – ергічність комунікативна, ПМ – пластичність психомоторна, ПІ – пластичність інтелектуальна, ПК – пластичність комунікативна, ШМ – швидкість психомоторна, ШІ – швидкість інтелектуальна, ШК – швидкість комунікативна, ЕМ – емоційність психомоторна, ЕІ – емоційність інтелектуальна, ЕК – емоційність комунікативна.

Отже були виділені групи з домінуванням таких показників, як: "когніції як ресурс", "емоції як ресурс", "поведінка як ресурс", "когніції як вектор", "емоції як вектор". В даній вибірці не вдалося відлити групи за ознакою домінування якісного компоненту копінг-риси "поведінка як вектор".

Далі представлені профілі темпераментальних характеристик осіб з різним типом копінг-риси. На рис. 1. надані профілі досліджуваних, які відрізняються типом копінг-риси. Ось Х представляє собою показники темпераменту за В.М. Русаловим. На осі Y розташовані їхні значення, виражені у балах. Середня лінія ряду проходить через позначку 30 балів. Оцінки, що знаходяться вище середньої лінії ряду тяжіють до додатного полюсу, нижче – до від'ємного. Розташування значень в діапазоні 35-48 балів (за визначенням автора методики [1]) означає максимальну вираженість показника. Відповідно розташування значень в діапазоні 12-25 балів свідчить про мінімальну його вираженість.

В межах даного повідомлення ми не ставимо задачу співставлення профілів між собою, а здійснюємо лише першу частину якісного аналізу – аналіз кожного профілю. Для цього значення кожного показника ранжувалися відносно середньої лінії ряду.

Візуальний аналіз рис. 1 дозволяє відмітити, що профілі кожної з груп є досить однорідним, але деякі показники темпераменту знаходяться в зоні високих та низьких значень.

Так, в профілі осіб з домінуванням компоненту копінг-риси "когніції як ресурс" високого значення набуває показник "емоційність інтелектуальна", а низького – "пластичність інтелектуальна". Відмітимо, що значення даних показників є піковими для вибірки.

Профіль темпераменту осіб з переважанням компоненту копінг-риси "емоції як ресурс" характеризується високими значеннями показників "пластичність психомоторна" та "швидкість комунікативна", низькими значеннями показників "ергічність психомоторна" та "емоційність психомоторна".

У групі "поведінка як ресурс" слід відмітити високу вираженість показників темпераменту "швидкість психомоторна", "швидкість комунікативна", "швидкість інтелектуальна", "пластичність психомоторна", "пластичність комунікативна", "ергічність комунікативна". Профіль даної групи знаходиться в діапазоні третього та четвертого квартилів, тому не було виявлено показників у зоні низьких значень, а зазначені характеристики темпераменту набувають максимального вираження в даній вибірці.

Профіль осіб з домінуванням компоненту копінг-риси "когніції як вектор" характеризується високими значеннями таких показників темпераменту, як: "швидкість комунікативна", "швидкість психомоторна" та "швидкість інтелектуальна". У зоні низьких значень знаходяться показники емоційності в усіх трьох сферах.

Щодо групи "емоції як вектор" зазначимо, що показники "ергічність комунікативна", "ергічність психомоторна", "пластичність психомоторна", "швидкість психомоторна", "швидкість комунікативна", "емоційність інтелектуальна" знаходяться в зоні високих значень. Значення показників "ергічність психомоторна" та "ергічність комунікативна" є максимальними для даної вибірки. Показників темпераменту в зоні низьких значень не було виявлено, оскільки профіль даної групи знаходиться в діапазоні третього та четвертого квартилів.

Аналіз профілів осіб з домінуванням різних компонентів копінг-риси дозволяє описати особливості їхнього темпераменту.

Так, для осіб з домінуванням показника "когніції як ресурс" характерна в'язкість мислення, ригідність та стереотипність у вирішенні абстрактних задач, а також висока чутливість та сильне емоційне переживання з приводу розбіжностей між реальним та очікуваним результатом інтелектуальної роботи, сильне занепокоєння з приводу роботи, пов'язаної з інтелектуальною напругою.

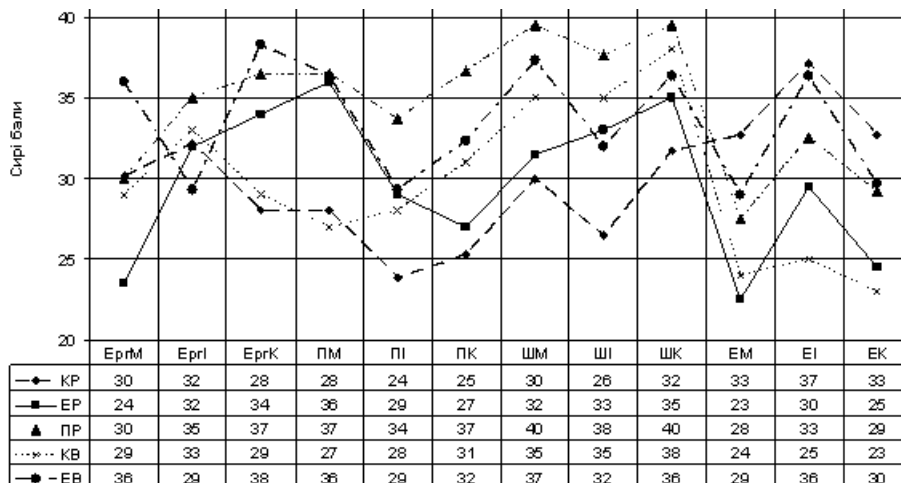

Рис. 1. Профілі темпераментальних характеристик осіб, що розрізняються домінуванням окремого якісного компоненту копінг-риси.

Примітки: 1) КР – когніції як ресурс, ЕР – емоції як ресурс, ПР – поведінка як ресурс, КВ – когніції як вектор, ЕВ – емоції як вектор; 2) ЕрМ – ергічність психомоторна, ЕрІ – ергічність інтелектуальна, ЕрК – ергічність комунікативна, ПМ – пластичність психомоторна, ПІ – пластичність інтелектуальна, ПК – пластичність комунікативна, ШМ – швидкість психомоторна, ШІ – швидкість інтелектуальна, ШК – швидкість комунікативна, ЕМ – емоційність психомоторна, ЕІ – емоційність інтелектуальна, ЕК – емоційність комунікативна.

Особи з домінуванням компонента "емоції як ресурс" характеризуються високою гнучкістю при переключенні з одних форм рухової активності на інші, потягом до різноманітних способів фізичної активності, відчуттям спокою, впевненості в собі при виконанні фізичної роботи, відсутність занепокоєння у разі невиконання або поганого виконання фізичної праці. Також даній групі властиві легка, плавна мова, швидка вербалізація.

Особам, у структурі копінг-риси яких домінує компонент "поведінка як ресурс", притаманні висока потреба в спілкуванні, легкість вступу до нових соціальних контактів, імпульсивність в процесі спілкування, широке коло контактів, прагнення до лідерства. Щодо інтелектуальної сфери, слід зазначити високий рівень інтелектуальних можливостей та здатності до навчання, легкість інтелектуального спонукання, потяг до діяльності, пов'язаної з інтелектуальною напругою, швидкість пізнавальних процесів та вербалізації. Дані особи також мають потяг до різноманітних способів фізичної активності та високу швидкість в різних видах фізичної активності, вони гнучкі при переключенні з одних форм рухової активності на інші.

Особи, які належать до групи "когніції як вектор" характеризуються високою швидкістю в різних видах фізичної та розумової активності, швидкою вербалізацією. Вони впевнені в собі при виконанні фізичної та інтелектуальної праці, спілкуванні. Невдачі в спілкуванні, невиконання або погане виконання фізичної або інтелектуальної праці не бентежать їх.

Особам з домінуванням компоненту копінг-риси "емоції як вектор" властиві висока потреба в спілкуванні, широке коло контактів, легкість у встановленні соціальних зв'язків, прагнення до лідерства. Даній групі також притаманні висока потреба в фізичній діяльності, висока працездатність, потяг до різноманітних форм фізичної активності, висока швидкість у різних видах рухової активності. Інтелектуальна сфера має такі особливості, як: швидка вербалізація, висока чутливість до невдач в розумовій діяльності, сильне занепокоєння з приводу результатів інтелектуальної роботи.

Висновки. 1. Метою нашого дослідження було з'ясування індивідуальних характеристик темпераментальних властивостей в особистостях, що розрізняються за показниками копінг-риси. Копінг-риси розглядалася як здатність людини взаємодіяти з власними почуттями, переживаннями, мисленням, поведінкою по відношенню до суб'єктивно складної ситуації, щоб контролювати їх та опанувати ними. Якісні показники схильності до подолання складної ситуації представляють собою: когніції як ресурс, емоції як ресурс, поведінка як ресурс, когніції як вектор, емоції як вектор, поведінка як вектор подолання.

2. Для отримання даних про темпераментальні властивості особистості був використаний "Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності" (ОФДВІ) В.М. Русалова. Для діагностики якісних компонентів копінг-риси була використана оригінальна методика О.П. Саннікової та І.В. Шевченко "Тест-опитувальник якісних показників копінг-риси".

3. У результаті кореляційного аналізу були виявлені тісні зв'язки між означеними феноменами. Було здійснено опис профілів осіб з домінуванням різних компонентів копінг-риси та виявлена специфіка їх темпераментальних властивостей.

1. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Издательство "Питер", 2000. – с. 439-454
3. Русалов В.М. Темперамент/ Владимир Михайлович Русалов // Современная психология: Справочное руководство / Под ред. В.Н. Дружинина. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 1999. – 690 с.
4. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / Ольга Павловна Санникова. – Одеса: СМІЛ, 2003. – 256с.
5. Санникова О.П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / Ольга Павловна Санникова // Наука і освіта – №6-7. – 2007. – С. 30-32
6. Саннікова О.П., Шевченко І.В. Науково-методичний твір "Тест-опитувальник формально-динамічних показників копінг-риси" Свідчення про реєстрацію авторського права на твір № 34121. Мін. освіт. і науки України. Дата реєстрації 14.07.2010 р.- 42с.
7. Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы / Под ред. А.Л. Журавлева, Т.Л. Крюковой, Е.А. Сергиенко. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2008. – 674с.

Подано до редакції 23.06.2010
